

ПАЛАМАРЧУК ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

УДК 316.723

**СОЦІАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-
ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМЦЯ**

19.00.05 - соціальна психологія; психологія соціальної роботи

АВТОРЕФЕРАТ

**на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Швалб Юрій Михайлович,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України,
завідувач лабораторії екологічної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Третьяченко Вікторія Віталіївна,
Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля,
завідувачка кафедри психології та педагогіки

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Скребець Василь Олексійович,
Чернігівський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти, завідувач кафедри психології

Провідна установа: Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, лабораторія методології психосоціальних
та політико- психологічних досліджень, м. Київ.

Захист відбудеться „18” квітня 2006 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Автореферат розіслано „17” березня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.О. Балл

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Динаміка розвитку суспільства та поява можливостей для розкриття професійного потенціалу сучасного підприємця вимагає від нього не тільки знання економічних і політичних механізмів ринку та законів розгортання нових форм діяльності, але й здатності до еколого-економічного керування, постійної роботи над екологічним вдосконаленням виробничих процесів. Сьогодні поряд із зростанням великої кількості фірм, корпорацій, організацій, загальної переорієнтації політичної та економічної діяльності має ставитись питання еколого-економічної культури організації та її керівників зокрема.

Погіршення стану довкілля підвищує комплекс екологічних вимог, що стосуються підприємця й вимагають аналізу виробництва з точки зору його еколого-економічної культури. Вплив підприємств на навколишнє середовище стає все більш інтенсивним, що спричиняє знищення усталених екологічних систем, забруднення природи та погіршення умов життя людей. Це зумовлює необхідність екологічного вдосконалення стилю і методів підприємницької діяльності, використання всіх сучасних можливостей для покращення в екологічному плані результатів діяльності. Одне з основних завдань, яке зараз має стояти перед спеціалістами з управління, перед теоретиками, практиками та державними структурами, є розвиток та вдосконалення системи еколого-економічної культури.

Нове покоління підприємців повинно бути здатним розв'язувати завдання, поставлені ринковими умовами, з врахуванням еколого-економічних наслідків своєї діяльності. Дослідження еколого-економічної культури пов'язано з пошуком шляхів підвищення екологічної безпеки підприємницької діяльності та з оптимізацією екологічної складової професійної свідомості підприємця.

У працях вітчизняних та зарубіжних учених пропонуються різні підходи до вивчення та розвитку екологічної культури та екологічної свідомості. Так, В.Л.Деркач, С.Д.Дерябо, М.М.Кисельов, О.С.Мамешина, А.А.Толстоухов, В.А.Ясвін та інші досліджують феномен екологічної свідомості у широкому діапазоні його теоретичних та практичних виявів; В.С.Крисаченко та М.І.Хилько розкривають способи взаємозв'язку екології, культури та політики; В.О.Скребець розглядає проблеми природного адаптогенезу масової екологічної свідомості та дає системний структурно-функціональний аналіз екопсихологічної феноменології буденної свідомості в умовах екстремальності; А.М.Львовочкіна розглядає та обґрунтовує основні підходи до проблеми побудови системи безперервної екологічної освіти; Ю.М.Швалб пропонує новий підхід

до визначення основних категорій екологічної психології та пропонує системну модель відношення „Людина – навколишнє середовище”; В.О.Моляко звертає особливу увагу на суб’єктивну картину світу, розглядає формування певних екологічних образів.

Проте досі не існує чіткого розуміння психологічної структури еколого-економічної культури, особливостей її формування та механізмів їх детермінації на соціальному та особистісному рівнях. На сучасному етапі розвитку суспільства потрібна еколого-економічна підготовка нових підприємницьких кадрів, з чого і впливає актуальність теми: „Соціально-психологічні умови формування еколого-економічної культури підприємців”. Тема розроблялась в рамках НДР лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України „Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя” (реєстраційний номер 0103U000816).

Об’єкт дослідження – еколого-економічна культура підприємця на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники становлення еколого-економічної культури підприємців.

Мета дослідження – з’ясування соціально-психологічних умов формування еколого-економічної культури підприємців України та розроблення практичних освітніх заходів, спрямованих на забезпечення цих умов.

Основна гіпотеза дослідження полягає в тому, що провідними умовами формування еколого-економічної культури є наповненість економічної свідомості підприємця екологічним змістом та особистісне прийняття екологічних цінностей суб’єктами економічної діяльності.

Завдання дослідження. Для досягнення мети і перевірки гіпотез були визначені такі завдання:

1. Розкрити зміст і особливості еколого-економічної культури підприємця у контексті досягнення цивілізованих форм природокористування.
2. Визначити провідні соціально-психологічні чинники розвитку еколого-економічної культури сучасної підприємницької діяльності.
3. Дослідити провідні соціально-психологічні фактори екологічної діяльності суб’єктів підприємництва.
4. Розробити й апробувати навчальну програму та систему практичних рекомендацій з метою формування еколого-економічної культури майбутніх суб’єктів підприємницької діяльності.

Методологічною основою дослідження є: системний підхід до поняття культури (О.І.Генісаретський), культури підприємництва (Р.Рюттінгер) та культури особистості

(В.М.Розін); концепція діяльнісного опосередкування розвитку особистості (С.Д.Максименко); теорія колективних суб'єктів управління (В.В.Третьяченко); концепція соціокультурної зумовленості зв'язку управління із соціальним середовищем (Л.Е.Орбан-Лембрик); системний підхід до визначення екологічної культури та екологічної свідомості (М.М.Кисельов, В.С.Крисаченко, А.В.Толстоухов, М.І.Хилько, Ю.М.Швалб); основні теоретичні положення щодо змісту та організації екологічної освіти (С.Д.Дерябо, А.М.Львовочкіна, О.В.Рудоміно-Дусятська, В.А.Ясвін).

Для реалізації завдань дослідження були використані такі **методи**: теоретичний аналіз концепцій становлення екологічної свідомості, анкетування, психодіагностичні методики, зокрема, методика незавершених речень екологічного спрямування, тест екоціннісних диспозицій (В.О. Скребець), формуючий експеримент та методи кількісної обробки даних.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше визначено психологічний зміст поняття еколого-економічної культури підприємницької діяльності; обґрунтовано, що еколого-економічна культура підприємницької діяльності проявляється у формах вільного екологічно спрямованого волевиявлення підприємця, на протилежність діям, що відбуваються під тиском чинників соціального примусу; показано, що провідними умовами формування еколого-економічної культури є наповненість економічної свідомості підприємця екологічним змістом та особистісне прийняття екологічних цінностей суб'єктами економічної діяльності.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті сутності, структури і особливостей еколого-економічної культури; у встановленні чинників, від яких залежить ступінь розвитку еколого-економічної культури; в обґрунтуванні значення та ролі еколого-економічної культури у процесі розвитку свідомого підприємництва; визначенні рівнів сформованості екологічної культури; у з'ясуванні соціально-психологічних умов формування еколого-економічної культури.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані при прийнятті управлінських рішень щодо напрямків розвитку підприємницької діяльності в регіоні; запропонований методичний комплекс дає можливість здійснювати психологічну діагностику рівня розвитку еколого-економічної культури підприємця; розроблено програму формування еколого-економічної культури. Отримані матеріали можуть бути використані у практичній роботі при підготовці майбутніх підприємців як основа навчального спецкурсу.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень доповідалися та обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: „Сучасні проблеми

екологічної психології” (Київ, 2003, 2005), „Проблеми і перспективи культурологічної особистісно-орієнтованої освіти” (Кривий Ріг, 2003.) Основні положення та результати дослідження повідомлялись та обговорювались на засіданнях лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України, на засіданнях методичних семінарів Вінницького фінансово-економічного університету.

Зміст і результати дослідження викладено у 7 публікаціях, з них 6 – у фахових виданнях, включених до списку ВАК України.

Структура та обсяг дисертації зумовлюється логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст дисертації викладено на 191 сторінці. У роботі містяться 2 графіки, 2 рисунки, 27 таблиць та 5 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність та рівень дослідженості обраної теми, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання роботи, методи дослідження; розкрито його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наведено відомості про апробацію та структуру роботи.

У **першому розділі** „Екологічні проблеми сучасного виробництва та роль соціально-психологічних факторів у їх вирішенні” здійснено аналіз процесу взаємодії в системі „людина – виробництво – природа”. Висвітлено теоретичні засади впливу людини на предметну складову та процеси природи та встановлено головні чинники, що істотно впливають на екологічний стан території України.

У дослідженні особливу увагу приділено цілеспрямованій екологізації виробництва, яка передбачає систему організаційних заходів та інноваційних процесів, спрямованих на реструктуризацію сфери виробництва і споживчого попиту, раціоналізацію природокористування, трансформацію природоохоронної діяльності та її соціальної спрямованості (В.Я.Гельман, Р.Парсон, Б.Б.Прохоров, А.В.Толстоухов, М.І.Хилько). Тобто, зроблено акцент на тому, що економічні й соціальні аспекти екологізації виробництва мають бути взаємопов’язані. Вказано, що стратегічно виважена, науково обґрунтована екологічна державна політика має сприяти свідомій та планомірній діяльності суспільства, спрямованій на формування довкілля, якість якого не суперечила б соціально-біологічним потребам індивідів і забезпечувала можливості їхнього розвитку. Така політика має вагоме значення в екологізації суспільного виробництва. Встановлено, що найбільш впливовими факторами екологічної регуляції

діяльності є стан морального здоров'я, свідомості, відповідальність і компетентність людей, причетних до сфери виробництва.

Вивчення сучасного стану екологічної свідомості дозволило зафіксувати низку нових тенденцій її дослідження, зокрема, різні підходи щодо визначення її змісту (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвіна, М.М.Кисельова, В.Л.Деркача, А.М.Львовчкіної); виокремлення й систематизацію основних структурних компонентів екологічної свідомості (Г.Акопов, О.Чердимова); визначення основних типів екологічної свідомості (І.Кряж, А.М.Львовчкіна, О.В.Рудоміно-Дусятська, Ю.М.Швалб).

Екологічна свідомість має бути однією з важливих складових і детермінант масової свідомості. Вона повинна сприяти корекції сучасного способу життя людей, зокрема екологічному розвитку виробництва та розвитку стосунків людини з довкіллям загалом, з метою гарантування екологічно безпечних умов існування та розвитку суспільства. В цьому відношенні поняття „екологічна свідомість” повинно бути доповнене новим поняттям, а саме „еколого-економічна культура”.

У загальному розумінні еколого-економічна культура є складним соціально-духовним утворенням суспільства, що включає в себе сукупність засобів та механізмів діяльності, спрямованих на регуляцію системи економічних відносин. Еколого-економічна культура як частина загальнолюдської культури має сприяти реалізації соціально-духовної діяльності суспільства, й тому її необхідно спрямувати на побудову соціально значимої системи взаємовідносин суспільства та довкілля. Вона має включати необхідні еколого-економічні знання, сукупність навичок їх застосування, а також готовність до розробки та впровадження нових технологій. Еколого-економічна культура як специфічно людський феномен адаптації в біосфері водночас має бути головним засобом регуляції відносин людини і біосфери, дедалі потужнішим чинником самоорганізації та розвитку людини у ставленні до біосфери.

Структура еколого-економічної культури включає: екологічні знання, екологічне цілепокладання (екологічне самоусвідомлення, екологічну оцінку, екологічне планування, екологічне програмування), екологічне ставлення та екологічну поведінку.

Основною складовою еколого-економічної культури є екологічні цінності та норми екологічної діяльності, тобто форми економічної поведінки соціальних суб'єктів (особливо, підприємців), спрямовані на різні екосистеми. У зв'язку з тим, що саме підприємцям належить одна із вирішальних ролей у руйнації довкілля, то саме вони є основними суб'єктами, від рішень яких залежить рівень екологічної безпеки, раціональність використання природних ресурсів, а тим самим благополуччя теперішнього і майбутніх поколінь.

Аналіз сучасних підходів до визначення культури виробництва показує, що підприємництво має виступати не лише як професія або спрямованість на прибуток, а передбачати, крім іншого, особливий світ екологічних концепцій та екологічних методів, своєрідний екологічний образ мислення, тобто еколого-економічну культуру.

Еколого-економічна культура включає систему екологічних знань, трансформованих через механізми соціального цілепокладання (еколого-економічні цінності та ідеали) для забезпечення економічної діяльності у відповідності з критеріями гуманізму. Сьогодні ознакою високої еколого-економічної культури має бути не ступінь відрізнення соціального від природного, а ступінь їх єдності.

Еколого-економічна культура підприємницької діяльності проявляється у формах вільного екологічно спрямованого волевиявлення підприємця, на протилежність діям, що відбуваються під тиском чинників соціального примусу. Спираючись на ці положення, ми провели соціологічне опитування суб'єктів підприємницької діяльності, спрямоване на виявлення домінуючих ставлень до цінностей екологічного спрямування (діагностику екопсихологічних сенсів за методикою В.О. Скребця). У соціально-психологічному дослідженні всього взяло участь 43 респонденти. Всі вони певним чином пов'язані з підприємницьким середовищем у Вінницькій області.

Результати опитування (вони викладені у дисертації) показали що змістовне наповнення екологічної індивідуальної свідомості переважної більшості підприємців містить визнання наявності екологічних проблем, але розуміння їх суті залишається на рівні знання і не стає особистісним сенсом. Основою свідомості переважної більшості підприємців залишається думка, що володіння власністю та грошима є запорукою щасливого життя.

Проблема еколого-економічної культури підприємця – це передусім проблема її формування. Тому особливу увагу варто приділити механізмам формування еколого-економічної культури як складного психологічного явища.

На основі аналізу сучасних підходів до процесу становлення культури особистості нами запропоновано робочу модель формування еколого-економічної культури підприємця. Еколого-економічну культуру ми розглядаємо як систему що має дві підсистеми. Перша підсистема характеризує особисті якості керівника, зокрема професійні, які є значущими з екологічного погляду. Новий підприємець має бути стратегом, який знайомий з негативними тенденціями розвитку суспільства та українського ринку. Особистими рисами, які призведуть до екологічної ефективності, є прагнення до позитивних екологічних зрушень, заповзятливість, екологічна відповідальність, надійність при виконанні завдання. Особливу увагу необхідно

звернути на соціально-екологічну відповідальність. Структура відповідальності має включати ціннісний, емоційно-вольовий та діяльнісно-практичний компоненти.

Окрему групу якостей особистості складають ділові якості, зокрема далекоглядність, вимогливість, наполегливість у досягненні екологічної мети. Ділові якості мають являти собою синтез професійних і особистісних якостей керівника.

Друга підсистема – це характеристика соціальної діяльності керівника, тобто різноманітні форми його суспільно-економічної діяльності, які несуть в собі екологічну спрямованість. Екологічна діяльність детермінується суб'єктивними та об'єктивними чинниками. Перші пов'язані з рівнем екологічної свідомості та усвідомленням екологічних інтересів. Основу других становить матеріально-ресурсна база існування спільнот та рівень технологічної озброєності.

Для того щоб досягти високих результатів у сфері еколого-економічної культури, необхідно, щоб екологічна проблематика пронизувала всі сторони діяльності сучасної фірми, здійснюючи вплив як на внутрішні механізми прийняття нею управлінських рішень, так і на взаємовідносини з партнерами по бізнесу, органами екологічного контролю, фінансовими організаціями, місцевим населенням і т.д. Необхідно, щоб підприємці зрозуміли, що успішне господарювання неможливе без врахування екологічних сторін їх діяльності.

У другому розділі „Соціально-психологічні чинники формування еколого-економічної культури підприємництва” проведено аналіз екологічного руху як соціального явища в контексті розвитку підприємництва та ключових соціальних регуляторів впливу діяльності громадських організацій на діяльність підприємців, наведено результати емпіричного дослідження ставлення населення та керівників організацій до природоохоронної діяльності та ролі підприємництва у екологічному розвитку України.

З соціальної точки зору, екологічний рух правомірно розглядати як складову широкої категорії нових соціальних рухів, яка впливає на соціально-економічну діяльність підприємця. У процесі формування та розвитку соціально-екологічного руху можна виділити чотири основні етапи: на першому мають місце соціальні збурення щодо забруднення та нераціонального використання природних ресурсів, зокрема підприємцями; на другому відбувається загальна мобілізація учасників екологічного руху щодо забруднення та нераціонального використання підприємцями природних ресурсів; на третьому утворюється формальна екологічна організація, а останній, четвертий, завершується інституціоналізацією соціально-екологічного руху.

Незалежно від конкретних історичних причин, поява і теперішня діяльність життєздатних екологічних рухів вказує, що вони часто піддаються гострій критиці з боку підприємців за те, що їх дії обмежуються лише протестами та є неконструктивними. І хоча підприємці не усвідомлюють необхідність залучатися до співпраці з громадськими організаціями, екологічні рухи несуть великий заряд позитивних поглядів, сподівань і дій щодо корінних змін як загалом у суспільстві, так і зокрема у сфері підприємництва. Однак, без чітко усвідомлених, скоординованих програмних зусиль, зрозумілих і підтриманих підприємцями, екологічний рух не стане дієвим у формуванні еколого-економічної культури серед широких верств населення та у прийнятті і реалізації екологічно обґрунтованих економічних і політичних рішень. Екологічний рух має ставати дедалі впливовішим, адже в боротьбі за виживання на планеті необхідно об'єднати зусилля підприємців та громадськості.

На даному етапі розвитку суспільства громадськість демонструє широкий спектр реакцій на прогресуюче погіршення стану природного довкілля: від повної байдужості до екоістерії. У цілому, свідомість переважної більшості людей опинилась в одному із психологічних капканів, що веде до пасивності та байдужості. Йдеться про так звану екопсихологічну апатію, тобто своєрідний психологічний стан людини, за якого виявляється байдужість, відсутність зацікавленості явищами й подіями екологічного змісту, навіть тими, які зараз для всіх постають гострими та актуальними. У цьому плані апатія здебільшого зумовлена цілком визначеними соціально-психологічними впливами: розчаруванням у можливостях покращення екологічного стану довкілля, втратою надій і перспектив у цьому плані, неузгодженістю між очікуваннями та можливостями в досягненні поставлених цілей.

За умови стрімкого зростання екологічних загроз вивчення реакцій людини на динаміку змін в навколишньому середовищі є важливою складовою розробки стратегії природокористування, засад екополітики, планування й здійснення заходів щодо відвернення екологічної небезпеки та переорієнтації масової свідомості на дієву екофільність.

Ставлення громадян до еколого-економічних проблем є надзвичайно важливим аспектом екологічної культури суспільства, адже масова екологічна свідомість є однією з базових характеристик здатності соціальної спільноти виступати не тільки носієм, а й виразником власних екологічних інтересів. Тому нами було проведено соціологічне опитування, спрямоване на виявлення особливостей ставлення громадян до еколого-економічних проблем. Зважаючи на це, ми проаналізували масове екологічне ставлення як один з основних критеріїв екологічної безпеки. У цьому контексті було поставлено

такі завдання: по-перше, уточнити, наскільки громадськість знайома з екологічними проблемами України; по-друге, дослідити особливості усвідомлення громадянами різних категорій населення небезпечних ситуацій, пов'язаних безпосередньо з екологічними проблемами.

Нами було проведено дослідження методом опитування у формі анкетування. В анкетуванні взяло участь 350 респондентів, серед них:

- за статтю: 65% досліджуваних становили чоловіки, 35% – жінки;
- за родом діяльності: 29% - робітники, 10 % - інженерно-технічні працівники; 11% - військові; 23% - наукова інтелігенція, викладачі ВНЗ, шкіл; 14% - медичні працівники; 13% - безробітні.;
- за віком: 28% - 25-35 років, 48,6% - 36-45 років, 14,6% - 45-55 років, 8,6% - 56-65 років.

Анкета містить п'ять блоків. Перший блок стосується екології як науки взагалі. В другому блоці респондентам було запропоновано оцінити екологічний стан у своєму регіоні, визначити актуальність конкретних екологічних проблем, зазначити, хто має вирішальний вплив на розв'язання екологічних проблем сучасності. У третьому блоці респонденти мали змогу оцінити конкретні екологічні проблеми, вказавши ступінь їх пріоритетності сьогодні та у майбутньому та вплив виробництва на екологічні процеси. До третього блоку ввійшли також запитання, пов'язані з оцінкою ступеня притаманності респондентам відчуття відповідальності щодо розв'язання екологічних проблем. Четвертий блок анкети стосується особистої участі респондентів в екологічній діяльності, можливості особистого впливу на розв'язання екологічних проблем та впливу екологічної ситуації на стан здоров'я. П'ятий блок стосувався даних респондентів щодо віку, статі, посади та освіти.

Результати анкетування дали можливість оцінити ставлення досліджених громадян до загальних екологічних проблем, а також до проблем на рівні окремих регіонів. При оцінці результатів опитування було виявлено, що існує певна напруженість громадської думки. При відповіді на запитання “Як Ви в цілому оцінюєте екологічний стан у Вашому регіоні?” ми отримали такі результати: дуже позитивно екологічний стан не оцінив жоден з респондентів, в основному позитивно – 1 %, не зовсім позитивно – 4 % і негативно – 95 %.

Отже, екологічні проблеми, передусім екологічні умови проживання, викликають достатньо негативну емоційну оцінку у більшості населення, що об'єктивно стимулює звернення суспільної уваги до необхідності розв'язання проблем, які безпосередньо стосуються екологічної безпеки проживання людини. Водночас переважна більшість

респондентів оцінює екологічний стан свого регіону лише на основі повсякденного побуту, тобто забруднення дворів, берегів, річок та околиць міст сміттям, а також сприйняття територій розташування об'єктів промисловості. Отже, можна говорити про поверхневість екологічної свідомості, про її буденність. Буденна свідомість орієнтована переважно на критерії здорового глузду, а не на критерії наукового пізнання екологічної дійсності. Респонденти, не володіючи реальними конкретними знаннями в сфері екології, в основному, орієнтуються на ситуацію, яку сприймають безпосередньо.

Громадськість усвідомлює існування екологічних проблем. Проте усвідомлення небезпеки, на жаль, не підкріплюється на поведінковому рівні. Екологічна криза сприймається громадянами як щось другорядне, що не потребує їхнього втручання. На питання „Якби у Вас з'явилась можливість вплинути на вирішення екологічних проблем, Ви б...” більшість респондентів відповіли, що оплатили б дії інших (51%) та включилися б в екологічний рух (27%). Самостійні форми діяльності майже відсутні. (Див. табл. 1)

Таблиця 1.

Основні форми можливого включення у вирішення екологічних проблем

Як би Ви вирішували екологічні проблеми	Вся вибірка		Чоловіки		Жінки	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1.Діяли б самостійно	10	3	5	3	6	3
2.Оплатили б дії інших (як сплата податків і т.п.)	178	51	84	50	94	52
3.Намагалися б залучити до своєї діяльності інших	35	10	20	12	14	8
4. Керували б діями інших	25	7	19	11	6	3
5.Включилися б в екологічний рух	95	27	41	24	54	30
6.Інші варіанти	7	2	0	0	7	4

Під тиском різних обставин, зокрема зниження рівня життя, загрози безробіття, відсутності дієвого соціального захисту, громадяни схильні певною мірою до абстрагування від екологічних проблем. Саме тому важлива роль у сфері екології відводиться державним структурам. Щодо того, хто має вирішальний вплив на розв'язання екологічних проблем, то 28% опитаних вказали, що суспільство в цілому; 25% - депутатський корпус; 19% – урядові організації; 16% - підприємці; 6% - екологічні

рухи; 4% - активність населення. Таким чином, громадяни вважають що відповідальність лежить переважно на адміністративних органах влади. Зміни, які відбуваються у суспільстві та економіці вимагають від різних представників урядових організацій готовності до зміни виду і характеру їх професійної діяльності.

Аналіз ставлення представників державних структур до еколого-економічних проблем проводився на основі окремого опитування керівників та спеціалістів, які працюють на різних посадах у системі виконавчих органів міста та області. У дослідженні взяло участь 16 експертів, що становить третю частину кадрового складу міської та обласної структури управління.

Результати опитування показують наявність позитивної динаміки у ставленні представників адміністрації до еколого-економічної проблематики. За їх твердженнями, якщо раніше всі зусилля для досягнення економічного прогресу концентрувалися на тому, щоб одержати максимальний прибуток, то сьогодні представники урядових організацій вже розуміють, що це в перспективі призведе до екологічної катастрофи. Однак, низький рівень участі в екологічних проектах (13% відповіли, що їм доводиться займатись вирішенням проблем екології; 25% вказали що доводиться займатись дуже рідко; 62% відповіли, що їм зовсім не доводиться займатись вирішенням проблем екології) свідчить про низький розвиток екологічно зорієнтованої діяльності різних представників урядових організацій як важливого інструменту збереження довкілля.

Низька екологічна активність підкріплюється ще й тим, що екологічні проблеми у діяльності урядових організацій займають другорядне місце (на це вказали 80% респондентів).

Тобто необхідно зазначити, що існує дисбаланс між рівнем розуміння представниками урядових структур значущості екологічних проблем та пріоритетами їх реальної діяльності, спрямованої, переважно, на вирішення поточних соціально-економічних проблем. Необхідно інакше розставити акценти: більше уваги треба приділяти екологічним проблем та розвитку екологічних установок, як стратегічному напрямку розвитку регіону, а ситуативні проблеми, що нав'язується соціумом, вирішувати виходячи із стратегічних завдань.

Шлях до екологічного світогляду пролягає, насамперед, через руйнування стереотипів природокористування, які завели в глухий кут. Раціональне природокористування можливо забезпечити лише за умов формування еколого-економічної культури, яка передбачає такий напрям людської діяльності та мислення, який забезпечить регуляцію взаємовідносин людини і довкілля. Це дозволяє говорити про необхідність та важливість розробки відповідної програми формування і корекції

еколого-економічної культури у сучасного громадянина, та зокрема у майбутнього підприємця.

У третьому розділі **„Соціально-практичні напрями формування еколого-економічної культури підприємця”** на основі аналізу світового досвіду показано, що адміністративні засоби законодавчого регулювання економічної діяльності підприємств є необхідними, але недостатніми для розв’язання екологічних проблем, наведено програму формування еколого-економічної культури майбутніх підприємців та результати її апробації.

Аналіз літературних джерел показав, що до цього часу ще не склалося єдиної установленної думки щодо того, які саме умови сприятимуть ефективному формуванню еколого-економічної культури підприємця, якою мати бути екологічна освіта та екологічне виховання. Однією із головних причин такого становища є зміна парадигми екологічної освіти: від пануючої в минулому орієнтації цієї освіти виключно на раціональне природокористування, охорону природи взагалі, до сучасних вимог формування еколого-економічної культури підприємця, як особистості. Тобто, якщо раніше в системі екологічної освіти наголос робився в основному на прагматичні речі, то нині на перший план виступають світоглядні цінності.

Екологічні проблеми, пов’язані з процесами руйнації великих екосистем та біосфери планети, мають більш глибокий характер, ніж суто виробничі процеси в економіці, – вони великою мірою вкорінені в тих структурах людської свідомості, що охоплюють релігійні і світоглядні системи, суспільні норми, міжетнічні та міжлюдські відносини, культуру взагалі. Розробка та впровадження екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій без формування належної свідомості кожної людини і суспільства в цілому не може зупинити негативний характер екологічних наслідків людської діяльності.

Екологічна освіта та виховання потребують оптимізації на основі глибокого психолого-педагогічного осмислення феномена екологізації свідомості з урахуванням структури екологічних знань, рівня розвитку екологічної науки та тих соціальних функцій, які виконує екологія у сучасному суспільстві. Сучасна екологічна освіта у тому її вигляді і змісті, в якому вона представлена сьогодні, не є досить ефективною в тому розумінні, що вона недостатньо сприяє формуванню соціально-екологічної свідомості окремого підприємця, як особистості. Сьогодні необхідно створити такі умови в галузі освіти, які б не просто давали знання з екології, а забезпечували їх осмислене засвоєння та формування у майбутніх підприємців екологічної компетентності, становлення на їх

основі нового світогляду, який розглядав би будь-які питання насамперед з точки зору збереження природи.

Нинішня ситуація екологічної освіти є дуже не простою, адже три покоління фактично знаходяться на однаково низькому рівні знань про середовище свого існування. Екологічну освіту необхідно починати майже з азів, та вона має бути безперервною протягом всього життя. Для підвищення дієвості екологічної освіти і екологічного виховання ця освіта має отримати набагато більшу державну підтримку і по справжньому стати неперервною. І хоча це вимагає багато часу й економічного достатку суспільства, чого на жаль у нас немає, але уже зараз необхідно впроваджувати певну програму формування та корекції екологічної культури.

Метою екологічної освіти у вищому навчальному закладі має бути підготовка фахівців вищої кваліфікації для організації екологічно орієнтованого суспільного життя і виробництва. Для цього необхідно якнайшвидше виробити загальні правила поведінки в сучасному довкіллі, перейти від орієнтації на надвиробництво і надспоживання до ідеї розумних потреб, здорового способу життя, від протиставлення людини природі – до гармонійного співіснування з нею. Необхідно сформувати нову модель екологічної освіти, адже без неї не можна буде сформувати ані екологічну свідомість, ані стійке суспільство.

Ми розробили комплекс освітніх заходів та реалізували їх через навчальну програму по формуванню еколого-економічної культури майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності.

Теоретичним підґрунтям програми стала робоча модель еколого-економічної культури підприємництва, яка має трирівневу та багатокomпонентну будову.

Перший рівень утворює екологічна орієнтація виробництва, яка містить такі блоки:

- розробка та впровадження у виробництво ресурсозберігаючих технологій, в першу чергу, заснованих на невичерпних видах енергоносіїв;
- розробка та впровадження у виробництво біотехнологій, спрямованих на підвищення екологічності та продуктивності виробництва із зменшенням споживання природних ресурсів;
- розробка та впровадження у виробництво природозберігаючих технологій, в першу чергу, орієнтованих на безвідходне виробництво із замкненим виробничим циклом та на зменшення шкідливих викидів;
- розробка та впровадження у виробництво сміттєпереробних технологій;

- побудова екологічної інфраструктури виробництва, заснованої на використанні побічних ефектів технологій для створення додаткових екологічно чистих видів продукції та покращення екологічного стану навколишнього середовища.

Другий рівень – це соціальна відповідальність підприємців, яка складається з таких блоків:

- економічна відповідальність перед суспільством за завдання шкоди природному середовищу;
- декларування екологічної відповідальності як компонента соціального іміджу організації;
- ствердження екологічної відповідальності як компонента корпоративної культури організації.

Третій рівень становить особистісна екологічна культура підприємця, яка має такі блоки:

- розуміння суті еколого-економічних проблем, їх природи і закономірностей розвитку;
- особистісний пріоритет цінності збереження природного середовища над отриманням прибутків;
- потреба особистої участі у природоохоронних заходах;
- розуміння ролі й можливості екологічної освіти у розв'язанні екологічних проблем.

Програма орієнтована на формування світоглядних цінностей, вельми важливих для сучасної людини, і передбачає новий підхід до змісту екологічної освіти, на основі ключових понять про природне середовище, екологічну культуру, соціальні функції екології, екологічний менеджмент та біопідприємництво.

Метою програми є набуття майбутніми підприємцями знань про екологію природного середовища, природні ресурси, які одночасно є засобом розвитку продуктивних сил суспільства і середовищем, у якому живе людина. Програма спрямована на формування у студентів загальної еколого-економічної культури особистості, а також на вдосконалення професійної культури майбутніх спеціалістів через ознайомлення з основами організації і функціонування еколого-економічних систем; принципами взаємодії людини, суспільства і природи; закономірностями функціонування і розвитку людини в життєвому середовищі. Програма розрахована на 54 навчальні години та складається з лекційно-семінарського і тренінгового блоків.

Перевірка ефективності запропонованої програми здійснювалась шляхом оцінки змін за структурними компонентами еколого-економічної культури студентів

економічних навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців з підприємництва та менеджменту. Для цього нами було розроблено спеціальний опитувальник анкетного типу. Опитування проводилося до і після формуючого експерименту, в якому взяли участь 1250 респондентів.

Аналіз отриманих результатів дав можливість визначити: ставлення респондентів до екологічних проблем регіону; виявити рівень екологічної свідомості: характер ставлення до природи; ступінь особистої включеності у природоохоронну діяльність; пріоритетність екологічної діяльності.

Виявилось, що переважна більшість респондентів на першому етапі опитування характеризувалась низьким рівнем екологічної свідомості, екологічних знань та відсутністю навичок з їх застосування (лише 27% - респондентів намагаються бути в курсі екологічних проблем; лише 11% - намагаються брати активну участь у екологічному житті країни; 22% - занепокоєні причинами забруднення людиною природного середовища; 40% - взагалі не цікавляться екологічними проблемами). Це пов'язано із визнанням респондентами факту екологічної кризи лише на емоційно-чуттєвому рівні. Після впровадження програми респонденти вже чітко розуміли причини і шляхи вирішення певних екологічних проблем, визнавали пріоритетність вирішення екологічних проблем перед вирішенням інших проблем (41% респондентів намагаються бути в курсі справ екологічних проблем; 18% - намагаються брати активну участь у екологічному житті країни; 49% - покладають надію щодо покращення екологічного стану лише на себе; 49% - вбачають причинами забруднення природного середовища людську безвідповідальність).

Результати проведених експериментальних досліджень незаперечно свідчать про зростання в цілому рівня екологічної освіченості і еколого-економічної культури молоді.

Високий рівень розвитку еколого-економічної культури майбутнього підприємця має характеризуватись розвитком екологічних світоглядних основ, екоцентричною екологічною свідомістю (сукупністю екологічних і природоохоронних уявлень, світоглядних позицій і ставлення до природи, усвідомленням ролі людини у світі, її відповідальністю за власний вільний вибір) та інтенсивною екологічною поведінкою, як сукупності конкретних дій і вчинків, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з впливом на природне середовище, використання природних ресурсів. Оскільки еколого-економічна культура є частиною загальнолюдської культури, то досягнення високого рівня в особистому еколого-професійному зростанні неможливо уявити без наявності чітко вираженого морально-орієнтованого мислення, направленості на саморозвиток,

самоактуалізацію, здатності до співпереживання, співчуття, розвитку мотиваційної сфери.

У **висновках** підбито підсумки проведеного теоретичного та експериментального дослідження.

1. Еколого-економічна культура є складовою частиною загального культурного простору буття людини. Вона почала складатися у другій половині ХХ століття, як наслідок усвідомлення руйнівних впливів виробництва на великі екологічні системи та біосферу Землі у цілому. На сьогодні еколого-економічна культура є детермінуючим фактором із забезпечення цивілізованих форм природокористування. Проте, досі дотримання цих форм спирається, переважно, на використання елементів соціального примусу, що реалізується через відповідні соціальні вимоги та норми, а не на власну культуру підприємців та підприємницької діяльності.

2. Еколого-економічна культура підприємців є складним світоглядним утворенням, в якому можна виділити три провідні чинники: спрямованість на використання екологічно орієнтованих виробничих технологій; прийняття підприємцем соціальної відповідальності за екологічні наслідки виробничої діяльності; особистісна екологічна культура підприємця. Особистісна екологічна культура підприємця проявляється у вільному екологічному волевиявленні, що спирається на особистісний пріоритет цінності збереження природного середовища над отриманням прибутків. Формування еколого-економічної культури підприємців передбачає трансформацію екологічної свідомості людини на рівні світоглядних установок та переконань.

3. Провідними соціально-психологічними чинниками становлення еколого-економічної культури підприємців є, по-перше, наповненість економічної свідомості підприємця екологічним змістом та, по-друге, особистісне прийняття ним екологічних цінностей. Виявлено залежність еколого-економічної культури від рівнів сформованості структурних компонентів професійної екологічної відповідальності кожного працівника підприємства. Становлення еколого-економічної культури підприємців як суспільного явища залежить не тільки від соціальних чинників (екологічної політики держави, стану громадської думки, спрямованості засобів масової інформації, активності екологічних рухів тощо), але й, насамперед, від рівня сформованості екологічної свідомості та екологічно спрямованої діяльності.

4. Формування та корекція еколого-економічної культури майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності має відбуватися через систему освітніх заходів, побудованих відповідно до цільової програми, спрямованої на інтенсивне формування екологічної відповідальності підприємництва в цілому і кожного окремого підприємця.

За структурою освітня програма має відповідати загальній структурі еколого-економічної культури підприємницької діяльності.

Перспективними надалі вбачаються дослідження, які забезпечать поглиблений аналіз особистісної компоненти еколого-економічної культури та вплив соціальних механізмів на її практичну реалізацію.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Паламарчук О.М. Проблеми екологічної освіти: соціально-психологічний зміст та перспективи розвитку // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003.- Т. V, ч. 3. – С. 256-260.
2. Паламарчук О.М. Екологічна свідомість: процес виникнення та динаміка розвитку // Екологічна психологія. Актуальні проблеми психології. – К., 2003. - Т. 7, ч. 1. – С. 305-315.
3. Паламарчук О.М. Громадська думка щодо розв'язання екологічних проблем // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. - Т. VI. Вип. 5. – С. 246-254.
4. Паламарчук О.М. Екологічний рух – як складова соціальної природоохоронної діяльності суспільства // Екологічна психологія. Актуальні проблеми психології. – К., 2004.- Т. 7. Вип. 2. – С. 127-135.
5. Паламарчук О.М. Екологічна культура як необхідна передумова розвитку екологічної діяльності // Екологічна психологія. Актуальні проблеми психології. – К., 2004. - Т. 7. Вип. 3. – С. 181-191.
6. Паламарчук О.М. Використання активних методів навчання в процесі екологічної освіти майбутніх підприємців // Екологічна психологія. Актуальні проблеми психології. – К., 2005. - Т. 7. Випуск 5. Частина 2. – С. 346-355.
7. Паламарчук О.М. Екологічна свідомість – одна з важливих детермінант сучасної масової свідомості // Вісник наукових досліджень: актуальні регіональні проблеми економіки, права, управління і соціальної сфери. – Вінниця. – 2005. – Випуск 2.- С.112-122.

Анотація

Паламарчук О.М. Соціально-психологічні умови формування еколого-економічної культури підприємців. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступені кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. - Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. – К., 2006.

Дисертаційне дослідження є спробою комплексного вивчення проблеми формування еколого-економічної культури підприємця. Еколого-економічну культуру розглянуто як складне світоглядне утворення, в якому можна виділити три провідні чинники: спрямованість на використання екологічно орієнтованих виробничих технологій; прийняття підприємцем соціальної відповідальності за екологічні наслідки виробничої діяльності; особистісна екологічна культура підприємця.

Обґрунтовано, що цілісність та інтегральність еколого-економічної культури підприємця детермінується факторами внутрішньої, психологічної узгодженості емоційно-поведінкових реакцій, виявів особистості та ділових екологічних якостей підприємця. Визначено провідні соціально-психологічні чинники процесу становлення та розвитку еколого-економічної культури підприємців та розкрито взаємозв'язок між ними. Виявлено залежність еколого-економічної культури від рівнів сформованості структурних компонентів професійної екологічної відповідальності кожного працівника підприємства.

Досліджено рівень екологічної свідомості нині діючих підприємців та майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності. Розроблено цільову програму, спрямовану на інтенсивне формування екологічної відповідальності підприємництва в цілому і кожного окремого підприємця.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна діяльність, еколого-економічна культура, соціально-психологічні чинники, екологічні рухи.

Анотація

Паламарчук О.М. Социально-психологические условия формирования эколого-экономической культуры предпринимателя. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2006.

Диссертация посвящена изучению социально-психологических условий формирования эколого-экономической культуры предпринимателя. Эколого-экономическая культура рассмотрена как составная часть общего культурного пространства бытия человека. Ее становление во второй половине XX столетия отразило осознание разрушительных влияний производства на большие экологические системы и

биосферу Земли в целом. Сегодня эколого-экономическая культура выступает детерминирующим фактором обеспечения цивилизованных форм природопользования. Однако, до сих пор соблюдение этих форм опирается, преимущественно, на использование элементов социального принуждения, что реализуется через соответственные социальные требования и нормы, а не на собственную культуру предпринимателей и предпринимательской деятельности.

Эколого-экономическая культура предпринимателей рассматривается как сложное мировоззренческое образование, в котором можно выделить три ведущих фактора: направленность на использование экологически ориентированных производственных технологий; принятие предпринимателем социальной ответственности за экологические последствия производственной деятельности; личностная экологическая культура предпринимателя. Личностная экологическая культура предпринимателя проявляется через свободное экологическое волеизъявление, которое опирается на личностный приоритет ценности сбережения природной среды над получением прибыли. Формирование эколого-экономической культуры предпринимателей предусматривает трансформацию экологического сознания человека на уровне мировоззренческих установок и убеждений.

Ведущими социально-психологическими факторами становления эколого-экономической культуры предпринимателей служит, во-первых, наполненность экономического сознания предпринимателя экологическим содержанием и, во-вторых, личностное принятие им экологических ценностей. Установлено зависимость эколого-экономической культуры от уровней сформированности структурных компонентов профессиональной экологической ответственности каждого работника предприятия. Становление эколого-экономической культуры предпринимателей как общественного явления зависит не только от социальных факторов (экологической политики государства, состояния общественного мнения, направленности средств массовой информации, активности экологических движений), но и, в первую очередь, от уровня сформированности экологического сознания и экологически направленной деятельности.

Формирование и коррекция эколого-экономической культуры будущих субъектов предпринимательской деятельности должны происходить через систему образовательных мер, построенных согласно целевой программе, направленной на интенсивное формирование экологической ответственности предпринимательства в целом и каждого отдельного предпринимателя. По своей структуре образовательная программа должна

соответствовать общей структуре эколого-экономической культуры предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая деятельность, эколого-экономическая культура, социально-психологические факторы, экологические движения.

Summary

Palamarchuk O.M. Social and psychological conditions of forming the ecological and economical culture of businessmen. – Manuscript.

Dissertation to gain a Candidate degree in Psychological Sciences, specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social work. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology of Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2006.

The dissertation is an attempt of a complex study of the problem of forming the ecological and economical businessman's culture. The ecological and economical culture is considered to be the complex world outlook phenomenon, in which three leading causes can be distinguished, such as: direction on the usage of the ecologically oriented production technologies; adoption by the businessman of the social responsibility for the ecological consequence of the industrial activity; the personal ecological culture of the businessman. Forming of the ecological and economical businessman's culture provides the transformation of the man's ecological consciousness at the level of world outlook purposes and convictions.

The integrity of the ecological and economical businessman's culture is shown to be determined by such factors as: inner psychological coordination of the emotional and behavioral reactions, the personality's displays and business ecological qualities of a businessman. The leading socio-psychological factors of the formation and development process of the ecological and economical businessmen's culture are determined, and their interdependence is revealed. The dependence between the ecological and economical culture and the levels of the formed structural components of the professional ecological responsibility of every employee is pointed out.

The level of ecological consciousness of the acting and future businessmen also has been investigated. The purpose program has been developed for supplying the intensive forming of the ecological responsibility of the enterprising as a whole and of every businessman.

Key words: ecological consciousness, ecological activity, ecological and economical culture, socio-psychological factors, ecological movements.